

<http://doi.org/10.31861/pytlit2021.104.088>

УДК 82.09:321.64

„ГЕНЕРАЛЬНЕ МОРДОБИТІЄ”: МАНДРІВКА В ЧАСІ І ПРОСТОРИ

Валерій Семенович Корнійчук

orcid.org/0000-0002-2888-5352

valeriy.korniychuk@lnu.edu.ua

Доктор філологічних наук, професор

Кафедра української літератури імені академіка Михайла Возняка

Львівський національний університет імені Івана Франка

Вул. Університетська, 1, м. Львів, Україна, 79000

Анотація. Простежується формула „генерального мордобитія” з поеми „Сон” („У всякого своя доля...”) Тараса Шевченка у світовому суспільно-політичному та фольклорно-літературному контекстах. Аналізується розвідка Івана Франка „Причинки до оцінення поезії Тараса Шевченка”, де вперше вжито цей крилатий вислів. Актуалізуються драматичні факти з життя придворного російського поета Василя Тредіаковського. Досліджується концепт верховного насильства в історії диктаторських режимів на прикладах з різножанрових творів зарубіжних авторів. Зокрема, подаються художньо-документальні свідчення про характерні знущання над підлеглими в часи правління імператриці Анни Іоанівни, про численні випадки рукоприкладства з боку російського царя Петра I, прусського короля Фрідріха-Вільгельма I та ін. Промовисті епізоди, що нагадують гротескную сцену мордобою, розглядаються в „Історії русів”, у східних притчах, у творах Вольтера, Олександра Пушкіна, Олександра Герцена, Валентина Пікуля, Петра Алешковського, Дмитра Маміна-Сибіряка тощо. Наголошується на актуальності цього огидного явища, притаманного будь-якій тоталітарній системі.

Ключові слова: поема; крилатий вислів; сатира; гротеск; суспільно-політичний; фольклорно-літературний контекст; самодержавство; тоталітарний режим.

„Задумав я робити докторський екзамен з української літератури, – сповіщав Іван Франко Михайла Драгоманова 22 лютого 1888 року, – і на тему для дисертації вибрав Шевченків «Сон», а властиво: чим була в сучасній літературі й відки взялася політична поезія Шевченкова” (Франко 1986: с. 144). На той час він уже мав у своєму доробку „Причинки до оцінення поезії Тараса Шевченка”, написані під час добровільного „заслання” в Нагуєвичач й опубліковані в журналі „Світ” (1881–1882). Друга частина цієї розвідки під назвою „Темне царство” була присвячена розглядові поем „Сон” і „Кавказ”. Але через несприятливу публічну опінію в Галичині, що вимагала, за словами Омеляна Огоновського, „щоб то була справді література, а не політика”, учений був змушений відмовитися від „проскрибованої” теми й замінити її нейтральною, більш „прохідною”. Проте геніальна Франкова фраза з „Причинок” про „генеральне мордобитіє” в „темному царстві” стала крилатою в шевченкознавстві й мало хто з дослідників „комедії”, що стала справжньою трагедією автора, не згадує її як до ладу, так і всує у своїх літературознавчих розмислах.

Аналізуючи один із найбільш карикатурних епізодів у поемі „Сон” („У всякого своя доля...”) – „парад” у царських палатах, І. Франко саркастично насміявся з суспільної піраміди російського самодержавства:

Окружений блюдолизами, облитими золотом, цар походжає та цвенькає – розуміється, „об отечестві”, а блюдолизи-холопи товпляться довкола нього, аж потіють. Вони знають, який буде кінець тої паради, а царську пощочину, царську „дулю” (штовшок у ніс) уважають найбільшою ласкою для себе. „Можже, вдарять або дулю дати благоволять; хоч маленьку, хоч півдулі, аби тільки під самую пику!” Досадніше не можна було схарактеризувати та осміяти те, „правдиво московське” холопство, якого прадіди навчилися в татар, і якого не забули і внуки, неважаючи на Петрову реформу та прорубане буцімто вікно в Європу. І ось „цар підходить до найстаршого... та в пику його як затопить!.. Облизався неборака та меншого в пузо, аж загуло!.. А той собі ще меншого туза межі плечі; той меншого, а менший малого, а той дрібних...” На всіх розлилася царська благодать! „Гуля, наш батюшка, гуля!” – кричать радісно крізь сльози „недобитки православні”. Гуляє батюшка, і щасливий той, на чійх вилицях опинилася „височайшая” рука. Тільки

„найстарший” доступив тої честі, якої колись „удостоївся” Тредьяковський. Менші, а тим паче „дрібнота”, мусять приймати стусани та позавушники від „своих непосредственных настоятелей”, і безперечна річ, що чим нижче по тій драбині, чим далі від „самих”, а ближче до „недобитків православних”, тим і удари та стусани дужчі, болючіші. Адже й камінь, спадаючи з гори, чим нижче паде, тим швидше і з більшою силою летить (Франко 1980: с. 148).

А далі І. Франко узагальнив цю сатиричну сцену блискучим висновком про ієрархічну вакханалію, що проявляється в політичній моделі імперської Росії від часів Івана Грозного аж до наших днів:

У такій, наполовину тільки фантастичній картині змалював Шевченко безграничну самоволю царя, не в'язану ніякими правилами, а найменше правилами здорового розуму. Тою картиною генерального мордобитія Шевченко дуже вдачно заклеїв пануючу за царя Николая систему, при якій царська воля та брутальна сила були всім, а людське чуття та справедливість уважалися нічим (Франко 1980: с. 148).

При цьому І. Франко мимохідь згадує схожий курйозний випадок, який трапився з професором Василем Тредіаковським, придворним поетом цариці Анни Іоанівни, одним із засновників силабо-тонічного віршування в Росії. Характерно, що сам постраждалий од вінценосних ляпасів захоплено вихвалявся своїм публічним приниженням:

Имел счастье читать государыне-императрице у камина, стоя на коленях перед ея императорским величеством; и по окончании онаго чтения удостоился получить из собственных ея императорского величества рук всемилостивейшую оплеушину (Шубинский 1873: с. 340–341).

Однак В. Тредіаковському не раз доводилося терпіти знущання й од меншого „туза” – кабінет-міністра Артемія Волинського, який з особливою жорстокістю побив його напередодні й після так званого блазнівського весілля 1740 року, влаштованого для розваги Анни Іоанівни в спеціально збудованому Крижаному домі. Подобиці цієї драматичної пригоди описав поет у рапорті в Імператорську академію наук:

Сего 1740 года февраля 4 дня, то есть в понедельник ввечеру в шесть или семь часов, пришел ко мне <...> господин кадет Криницын и объявил мне, чтоб я шел немедленно в кабинет ея императорскаго величества. Сие объявление, хотя меня привело в великий страх, толь наипаче, что время уже было позднее; однако я ему ответствовал, что тотчас пойду. Тогда подпоясав шпагу и надев шубу, пошел с ним тотчас, нимало не отговариваясь, и сев с ним на извожика, поехал в великом трепетании... (Москвитянинъ 1845: с. 44).

Проте в дорозі В. Тредіаковський дізнався, що насправді його везуть на Слоновий двір, де відбувалася репетиція учасників маскараду. Він почав докоряти своєму супутнику за даремний переляк, а потім необачно поскаржився на його поведінку А. Волинському. Про реакцію кабінет-міністра на цю ламентачію дізнаємося зі слів самого поета, якого бундючний неосвічений почет імператриці вважав звичайним комедіантом:

Его превосходительство, не выслушав моя жалобы начал меня бить сам пред всеми толь немилостиво по обеим щекам; а притом всячески браня, что правое мое ухо оглушил, а левой глаз подбил, что он изволил чинить в три или четыре приема. Сия видя, помянутый г. кадет ободрился и стал притом на меня жаловаться его превосходительству, что его будто дорогою бранил и поносил. Тогда его превосходительство повелел и оному кадету бить меня по обеим же щекам публично... (Москвитянинъ 1845: с. 44–45).

Ще більших тортур зазнав Тредіаковський, коли кабінет-міністр побачив його в приймальні герцога Бірона, фаворита Анни Іоанівни.

А. П. Волинский, увидев меня, спросил с бранью, зачем я здесь, я ничего не ответствовал, а он бил меня тут по щекам, вытолкал в шею и отдал в руки ездовому сержанту, повелел меня отвести в комиссию и отдать меня под караул, что таким образом и учинено, – писав у рапорті бідолашний секретар академії. – Потом несколько спустя времени его превосходительство прибыл сам в комиссию и взял меня пред себя. Тогда, браня меня всячески, велел с меня снять шпагу с великою яростию и всего оборвать, и положить, и бить палкою по голой спине толь жестоко и немилостиво, что, как мне сказывали уже после, дано мне с семьдесят ударов;

а приказавши перестать бить, велел меня поднять и, браня меня, не знаю, чего у меня спросил: на что в беспамятстве моем, не знаю, что и я ему отвечивал. Тогда его превосходительство паки велел меня бросить на землю и бить еще тою же палкою, так что дано мне и тогда с тридцать разов... (Москвитянинъ 1845: с. 45).

Ледве живий поет спромігся все-таки прочитати сороміцькі вірші на потішному весіллі опального князя Михайла Голіцина й Авдотї Буженінової, улюбленої карлиці Анни Іоанівни:

*Здравствуйте, женившись, дурак и дура,
Еще <и блядочка> дочка, тота и фигура!
Теперь-то прямо время вам повеселиться,
Теперь-то всячески поезжанам должно беситься:
Кваснин дурак и Буженинова <блядка>
Сошлись любовно, но любовь их гадка*

(Тредиаковский 1963: с. 354).

Побої продовжились і після маскараду й, можливо, саме ця історія в спотвореному вигляді дійшла до І. Франка, який помилково стверджував, що Тредіаковський „мав нещасливий дотеп виголосити” поему „Телемахіда” „при торжественній нагоді перед царицею Єлизаветою, і за се не тільки «удостоился высочайшей пощечины», але зараз же був ув’язнений і у в’язниці, не вважаючи на високе становище, засічений на смерть” (Франко 1980: с. 146).

Трагікомічна подія, що трапилася з найвидатнішим філологом імперії, неодноразово з’являлася в сюжетних лабіринтах російської історичної прози про період правління Анни Іоанівни. Зокрема, Валентин Пікуль в романі „Слово і діло” змалював одну зі сцен непримиренного суперництва між фаворитами імператриці, коли крайнім виявлявся безпомічний поет і придворний блазень:

*Неподалеку от персон важных сидел и пиит Тредиаковский.
– Чего этот губошлеп тут сидит? – снова спросил Волинский.
– По должности академической. Ныне Тредиаковский к переводам иностранным приставлен. Да и патрон у него изрядный.
– Чей же он клеотур? – допытывался Волинский у Иогашки.
– Князя Александра Куракина, тот еще с Парижу патронствует.*

– Князя-то, – отвечал Волынский, подумав, – мне бить и неудобно, кажись. Так я душу на Тредиаковском отведу.
– На что вам, сударь, бить поэта невинного?
– А так... Поэту больно будет, а патрону его кисло (Пикуль 2015: с. 49).

А ось Петро Алешковський в біографічному романі „Арлекін”, дотримуючись історичної правди, детально переповідає відомий із листа Тредіаковського факт фізичної розправи з поетом:

Артеми́й Петро́вич нежданно отступил на шаг от негодующего стихотворца и с криком: „Ах ты, холоп астраханский, уже и дворянина осмелился винить!”, прищуря страшным огнем заплававшие глаза, ударил жалобщика наотмашь, прямо в зубы, по отвисшей от изумления губе. Затем, войдя в раж, еще бил по лицу, по уху – куда ни попадя, как в барабан: коротко, резко и сильно.

О! Криницын остолбенел: в единый миг был он спасен, отмищен, а надменный виршеплет стоял уничтоженный, жалкий, дрожащий.

– Га-а-а! – распаяясь все больше, орал Волынский и, обернувшись, заметил его; больно ухватив за запястье, подтянул к себе и выпалил прямо в лицо: – Оскорбили мы его, да, Криницын, оскорбили? Га-а! Подпевала-то забыл уже, из какой дыры на свет появился, шпагу нацепил, к князьям в гостиные вхож! Бей, Криницын, бей, дай ему сатисфакцию! Глядишь, отучится песенки паскудные сочинять!

Жалкие толстые губы, красные щеки и стремительно заплывающий синяком левый глаз – ух, как ненавистны были они кадету! Распаленный приказом, вздрагивая от криков кабинет-министра, он размахнулся и наотмашь несколько раз ударил по щекам открытой ладонью и, не глядя больше в больные, побитые глаза, отвернулся... (Алешковский 1994: с. 178).

Загалом, на думку Бориса Успенського, „участь Тредіаковського в «дурнувато́му весі́ллі» – фактично в ролі блазня – була одним із найтрагічніших епізодів у його житті: навряд чи йому коли-небудь доводилося пережити більше приниження” (Успенский 2008: с. 377). Історія ця довго не забувалася й обростала новими плітками та домислами. Вона була цілком типовою для московських сатрапів ще від часів Івана Грозного. Але особливо прославився своїм замашним дубцем Петро І. Про „виховне” значення царської

„дубинки” розповідають численні анекдоти про придворного блазня Івана Балакірева, якому часто діставалося від усесильного господаря. Іноді він спритно ошукував царя й ховався в покоях імператриці або ж просив пощади з криком „Лежачого не б'ють!”, а потім, вихвалявся, що його відлупцював сам государ. Наприклад, блазень запитував Меншикова: „«*Ти та я, чи багато нас, Данилич?*» – «*Двоє*», – *відповідає князь. – «Неправда, троє... Знаєш, Данилич, приказу: “За одного битого двох небитих дають?” Мене сьогодні цар поколошматив. Так що тепер я один вартую двох»*” (Балакірева 1844: с. 29). Правда, і Меншиков міг розповісти Балакіреву, як шмагав його Петро I в Токарній кімнаті, та посоромився зізнатися (Нартов 1819: с. 74–75). Зрештою, як зазначав Олександр Пушкін, „*все состояния, окованные без разбора, были равны пред его дубинкою. Всё дрожало, всё безмолвно повинувалось*” (Пушкін 1962а: с. 192). І все ж для звичаїв петровської епохи царські побої аж ніяк не були безчестям, а навпаки, підіймали престиж в очах сановної еліти: „*Значить монарх любит, коли зі своїх рук жалує*” (Полные 1837: с. 14–15).

Однак Петро I, хизуючись власною зверхністю, міг обмежитися й звичайним привселюдним ляпасом, як це, за словами автора „Історії русів”, трапилося з Іваном Мазепою:

Переказ народний, узятий од наближених до Мазети осіб, розповідає, що в недавньому од того часі був Мазепа на одному банкеті з государем у князя Меншикова, і за те, що суперечив у розмовах ударив государ Мазепу по щоці, і хоч скоро після того й замирився з ним, але Мазепа, затаївши назовні злобу, закарбував її в серці своїм. А дехто з присутніх при тому бояр, також злобних і недоброчливих до государя за зміни державні, а більше за своїх родичів, що загинули у бунтах, вважали ту нагоду за божественний дар помсти і скріпили Мазепу в його відважному намірі обіцянками своїми про їхню допомогу (Історія 2003: с. 260–261).

Правда, Микола Маркевич наводить дещо іншу версію публічного приниження українського гетьмана:

Преданіє говорить, что причиной ненависти Мазепы къ Петру былъ одинъ случай на пиру у Меншикова: государь за обѣдомъ сказалъ, что онъ хочетъ преобразовать козаковъ въ войско

регулярное. Мазепа, сидя съ нимъ объ руку, началъ говорить, что еще не время тревожить малороссіянь. Петръ схватилъ его за усы, назвалъ измѣнникомъ и закричалъ: „Нѣтъ! Пора уже мнѣ за васъ приняться”. Озлобленный Мазепа отплатилъ Петру возстаніемъ (Маркевич 1842: с. 384).

Очевидно, М. Маркевич використав тут дещо спотворене свідчення Вольтера, яке наводить автор „Історії русів”:

Государ, мавши Мазепу за своїм столом, запропонував йому завести в себе, в Малоросії, регулярне військо і всі ті податки народні та митні, які заведено у Великоросії. І коли на теє відповів Мазепа, що в такому військовому й пограничному народі, яким є малоросійський, того раптово зробити не можна, а хіба спроквола і час од часу, то государ, розгнівавшись за теє на Мазепу, вилаяв його, вхопив за вуса і нахвалявся позбавити його гетьманства (Історія 2003: с. 261).

Насправді ж Вольтер в „Історії Карла XII” писав, що розпалений вином цар, який не завжди вмів стримувати свій гнів, обізвав Мазепу зрадником і пригрозив посадити його на палю. Повернувшись в Україну, гетьман наважився підняти повстання, і шведська армія, що з’явилася на кордонах, полегшила виконання цього задуму (Вольтер 1999: с. 120).

Історіографи Петра I, виправдовуючи його непогамовну, люту вдачу, намагалися створити образ справедливого, благородного правителя. Так, О. Пушкін, описуючи взяття штурмом Нарви в 1704 році, із пієтетом розповідав, як сам цар припинив різанину та мародерство свого воїнства й дав ляпаса шведському коменданту переможеного міста:

В Нарве поднялся грабеж. Солдаты били по улицам всех, кто им ни попадался, не слушая начальников, повелевающих пощаду. Петр кинулся между ими с обнаженной шпагой и заколол двух ослушников. Потом, сев на коня, обскакал нарвские улицы, грозно повелевая прекратить убийства и грабеж, расставил повсюду караулы (особенно по церквам и лучшим домам) и прибыл к ратуше, наполненной трепещущими гражданами. Петр, между ими увидев и Горна, в жару своем дал ему пощечину, и сказал с гневом: „Не ты ли всему виноват? не имея никакой надежды на помощь, никакого

средства к спасению города, не мог ты давно уже выставить белого флага?” – Потом, показывая ишагу, обагренную кровью, „смотри, – продолжал он, – эта кровь не шведская, а русская. Я своих заколол, чтобы <удержать> бешенство, до которого ты довел моих солдат своим упрямством” (Пушкин 1962b: с. 103).

А втім, навіть самі Петрові нащадки визнавали, що „мордобитіє і Росія – це такі ж речі, як мозок і його функція мислення, як тіло і форма. Одне без другого немислиме” (Мартьянов 2015: с. 38). Тож не дивно, що московсько-петербурзьке рукоприкладство розповзлося по всій імперії й не могло не загніздитися у фольклорній і літературній творчості. Зокрема, Олександр Герцен у мемуарній хроніці „Минуле і думи”, розповідаючи про комічний талант свого приятеля Володимира Енгельсона, описує одну з його імпровізацій, що нагадує знамениту сцену Шевченкової поеми¹:

Представлял он все на свете: чиновников и барынь, попов и квартальных, но лучшие его представления относились к Николаю, которого он глубоко, задушевно, деятельно ненавидел. Он брал стул à la Napoléon, садился на него верхом и сурово подъезжал к выстроенному корпусу... Кругом трясутся эполеты, шляпы, каски... это Николай на смотру; он сердится и, поворачивая лошадь, говорит корпусному командиру: „Скверно”. Корпусный с благоговением выслушивает, глядит вслед Николаю и потом, понижая голос и задыхаясь от бешенства, шепчет дивизионному генералу: „Вы, ваше превосходительство, кажется, заняты чем-то другим, а не службой; что за подлая дивизия, что за полковые командиры!! Я им покажу!!!”

Дивизионный генерал краснеет, краснеет и бросается на первого попавшего полковника... Так от одного чина до другого, с неуловимо верными нюансами императорское „скверно” доходит до вахмистра, которого эскадронный командир ругает по-площадному и который, ничего не говоря, эфесом сабли тычет из всей силы в бок флангового солдата, ничего не сделавшего. Энгельсон представлял с поразительной верностью не только характеристику каждого чина, но все движения всадника, дергающего из бешенства свою лошадь и сердящегося на нее за то, что она не смиренно стоит (Герцен 1956: с. 339–340).

¹ Юрій Івакін уперше провів паралель між Шевченковим епізодом „височайшого” мордобою „по низхідній лінії” й герценівським описом антимиколаївської пантоміми В. Енгельсона. Див.: (Івакін 1959: с. 82).

Класичним зразком „естафетної” баталії, де, за Леонідом Глібовим, „більший меншого кусає та ще й б’є – затим, що сила є”, служить епізод з оповідання „Золотуха” Дмитра Маміна-Сибіряка:

Со стороны прииска к балагану Зайца с песнями валила пьяная ватага, между которыми издали выделялась вихлястая фигура беспутного Никитки; какой-то парень бойко наигрывал на гармони, а молодой Заяц по траве пускался вприсядку. По всему прииску громко разносилась бесшабашная приисковая песня:

*Как сибирский енерал
Станового обучал...
Ай-вот, калина!..
Ай-вот, малина!..
По щекам его лупил,
Таки речи говорил...
Ай-вот, калина!..*

Зайчиха вооружилась длинной черемуховой палкой и встала в выжидающей позе; позади всех с ребенком на руках и с опущенной головой плелась Лукерья. На ней, как говорится, лица не было. Зеленые пятна от синяков, темные круги под глазами, какой-то серый цвет лица...

– Мамынька, я загулял! – мычал Никита, останавливаясь в приличной дистанции от мамынькиной палки. – Родимая... загулял.

– Иди-ко сюда, пе-ос!.. – низкими нотами заговорила Зайчиха и, поймав Никиту за вихор, принялась обрабатывать его длинную сухую спину своей палкой. – Доколе ты будешь пировать-то... а?..

– Мамынька... вот те истинный Христос, не буду больше! – вопил Никита, валяясь на земле.

Заслышав песню, старый Заяц высунул было свою голову из балагана, но сейчас же спрятался, как началась экзекуция.

– А вы чего стали тут?.. Ступайте домой!.. – кричала Зайчиха на переглядывавшихся гостей. – Ступайте, пока я вас всех палкой не прогнала...

– Мамынька!.. Нам политофчик всего... – умолял Никита, почесывая бока.

– Ступайте домой, в сам-то деле, – заговорила Лукерья, укладывая ребенка в люльку. – Добрые люди спать ложатся...

– Ах, ты... змея! – вскипел Никита и ногой ударил жену прямо в живот.

Лукерья как-то дико вскрикнула, но Никита уже за волосы

тащил ее по земле, нанося страшные удары правой рукой прямо по лицу. Посыпалась мужицкая крупная брань и вопли беззащитной жертвы, но Зайчиха не тронулась с места, чтобы защитить сноху, потому что этим нарушилось бы священнейшее право всех мужей от одного полюса до другого (Мамин-Сибиряк 1953: с. 380–381).

Дослідник уральського фольклору Валентин Блажес, аналізуючи цю жахливу сцену сімейного „мордобитія”, зауважив характерну експлікацію насильства, коли „за допомогою «безшабашної» гопцювальної пісні виникає картина суцільної дикості: чоловік («муж») б’є жінку, мати – сина, як генерал (також муж – тільки державний) б’є підлеглого” (Блажес 1987: с. 155).

Правда, тема „мордобитія” чи його делікатнішого різновиду – ляпасу – функціонує і в усній традиції інших народів, зокрема, у грузинській казці „Два ляпаси” про вигадливого злидаря:

Жив на світі бідняк. Нічого у нього не було: ні землі, ні худоби, ні птиці, одна тільки кішка в порожній халупі. Усе життя він голодував, з голоду мало не помирав. „Піду-но я до царя, повідаю йому про свою нужду”, – вирішив бідняк.

Посадив голодну кішку в мішок і вирушив у дорогу. Легко сказати, та нелегко до царя потрапити. Зупинив бідняка біля входу злий страж, не впускає до палацу. Довго просив його бідняк і благав, аж поки той нарешті згодився.

– Гаразд, пропушу, але з умовою: даси мені половину того, що сам отримаєш від царя!

Увійшов бідняк до царського залу й випустив кішку з мішка. Забігала, занявкали голодна кішка.

– Навіщо завітав, навіщо кішку приніс? – запитує цар.

– Удома в мене ані крихти, навіть миші розбіглися, чи ж не здихати кішці, – каже бідняк. – Візьми її собі, а мені натомість дай два ляпаси!

Здивувався цар. Ніколи не чув, щоб кішку на ляпаси міняли, але прохання бідняка виконав – уліпив йому ляпаси.

Бідняк подякував цареві й вийшов із палацу. Кинувся за ним страж, загородив дорогу.

– Що отримав? Давай швидше половину! Бідняк дав йому ляпас, і зав’язалася бійка.

Цар почув шум і вийшов подивитися, що відбувається.

– Не впускав мене твій страж до палацу, – пояснив бідняк, – поки не пообіцяв я йому половину того, що отримаю сам. Тому

й попросив у тебе два ляпаса, треба ж було поділитися з ним!

Розсміявся цар і щедро обдарував винахідливого бідняка (Грузинские 2017: с. 32–33).

Ще ближча до Шевченкової сцени „генерального мордобитія” індійська притча „Ляпас” про третього падишаха з династії Великих Моголів Акбара та його візира Бірбала:

Одного разу цар Акбар вів бесіду з дев'ятьма своїми найкращими придворними – найбільш талановитими й творчими людьми царства. У Акбара інколи траплялися примхи: він несподівано міг зробити щось незвичайне... І звісно, царя не питаєш: „Для чого?” Так і тепер він зненацька вдарив найрозумнішого з цих мудреців – Бірбала, який на той час перебував поруч. Бірбал почекав декілька секунд, напевне, розмірковуючи, що ж йому робити, і, повернувшись, заліпив ляпаса своєму сусідові. Це був міністр. Від несподіванки той заляк, а потім, недовго думаючи, дав стусана помічникові... Подейкують, що цей ляпас обійшов усю столицю. А вночі Акбара раптом ударила його ж дружина. Здивувавшись, цар запитав: „Що ти робиш?” Вона відповіла: „Я не знаю, у чому справа, але це відбувається у цілیم місті. Сьогодні мені дала ляпаса твоя старша дружина. Я молодша від неї й не змогла відповісти їй тим самим. А крім тебе, мені нікого вдарити”. „Треба ж так, – задумливо промовив Акбар, – мій власний ляпас повернувся до мене” (див.: Большая 2011).

Подібна пригода трапилася і в Пруссії в часи правління Фрідріха-Вільгельма I (1688–1740), якого за непогамовану брутальність, холеричну невірноваженість та особливу пристрасть до армії прозвали „королем-солдатом” і „фельдфебелем на троні”:

Одного дня, під час обіду, праворуч від короля сидів міністр фон Секендорф². І от за розмовою міністр відпустив у бік Вільгельма доволі дотепний жарт. Це страшенно його роздратувало, і він вліпив міністрові дзвінкого ляпаса.

Фон Секендорф не розгубився і дав ляпаса своєму сусідові зліва, кажучи:

– Передайте далі! (Пелегріно 2014: с. 89).

² Насправді Фрідріх Генріх Зекендорф був австрійським дипломатом і виконував при дворі пруського короля роль посланника-шпигуна для імператора Священної Римської імперії Карла VI Габсбурга.

Пруський король ще з дитинства відзначався садистськими витівками й бив усіх, хто не виконував його волю. Коли в трирічному віці він приїхав до материних батьків у Ганновер, то відразу ж почав роздавати ляпаса іншим дітям, які не хотіли його слухатися. Наступного дня цей „зірвіголова” схопив за волосся майбутнього герцога Курляндії й без опору проволік хлопчика через усю кімнату. Постійно знущався він над маленьким принцом Георгом, який згодом став королем Англії. І чим дорослішим ставав Фрідріх-Вільгельм, тим частіше траплялися з ним нападки шаленої люті. Він завзято, від душі бив чи кулаком, чи буковою палицею всіх підряд, окрім дружини й армійських офіцерів. Природною потребою для нього, як і для Петра I, було постійне лупцювання слуг, поварів, кучерів, лакеїв. Обличчя в нього при цьому сильно багровіло, а очі вилазили з орбіт. Силу його гніву відчували на собі чиновники найвищого рангу. Зокрема, король розбив до крові голову одного з членів Кримінальної колегії й, розмахуючи палицею, погнав високий суд коридорами палацу й парадними сходами аж на плац, де муштрувалося військо. А одного разу він замахнувся навіть на англійського посла. Характерно, що Фрідріх-Вільгельм намагався наслідувати російського деспота Петра I, який був для нього справжнім кумиром, яскравим зразком дикої, неприборканої натури й грубої, свавільної поведінки (Фенор 2004: с. 18–382).

Але цікаво, що у світовій історії існувала традиція публічного побиття правителя держави. Так, у Вавилоні на п'ятий день месопотамського свята весни Акіту цар у супроводі свити йшов до міського храму Есагіла й ставав на коліна перед образом головного божества Мардука-Бела. Верховний жрець, який не пускав царя в храм, приймав у нього інсигнії – корону, скіпетр, меч, а потім бив його по щоці, смикав за вуха, змушуючи схилитися перед ідолом. Після покаяння монарха й запевнення, що він не чинив жодних протиправних дій у старому році, жрець повертав йому царські регалії й знову бив по щоці, і, якщо той проливав сльози, що символізували довіру бога, то залишався на троні. Інакше служителі Мардука могли повалити царя. Ритуальний ляпас показував народові, що перед ідолом навіть наймогутніший володар повинен терпіти найбільше приниження (Випулис 2017: с. 45).

Повертаючись до Шевченкової „комедії”, не можу не відзначити оригінальне порівняння Оксаною Забужко двох моделей імперської світобудови, а разом і двох контрарних світоглядних позицій: з одного боку, кажучи словами Пантелеймона Куліша, низового курінного січовика, а з іншого – городового козака-кармазинника, автора Росії-„сну” й автора Росії „мертвих душ”.

Надзвичайно цікаво зіставити сцену „генерального мордобиття” зі „Сну”, – де імператорський ляпас спускається згори вниз соціально-ієрархічною драбиною в „маси”, – пише дослідниця, – з антитетичною „пірамідою любови”, яку в той самий час вибудовує, яко модель імперії, Гоголь у „Вибраних листах із листування з друзями”: у нього знизу вгору, як від дітей до батьків, „по начальству”, передається – любов, „и всякий начальник, как только заметит ее устремление к себе, должен в ту же минуту обращать ее к поставленному над ним высшему начальнику, чтобы таким образом добралась она до своего законного источника, и передал бы ее торжественно в виду всех всеми любимый царь Самому Богу” (Гоголь Н. В. Духовная проза. – М.: Русская книга, 1992. – С. 215). Ці дві міфологічні піраміди з двома діаметрально протилежними всередині їх векторами руху – насильства „від царя” в Шевченка, любови „до царя” в Гоголя – якнайточніше репрезентують українську (антиколоніальну) і малоросійську (шляхетсько-провінційну) світобудови (Забужко 2009: с. 81–82).

На початку 60-х років минулого століття діаспорний учений Лука Луців, аналізуючи Шевченкову поему, актуалізував картину „генерального мордобиття” в контексті перелицьованої більшовиками червоної імперії, зокрема перевернутого принципу так званого „демократичного” централізму, що визначав внутрішнє суспільно-політичне життя тоталітарної держави:

В царських палатах побачив автор „золотом облитих” панів, а між ними царя й царицю. Всі тиснулися, щоб якнайближче стати коло царя, який, може, благословить вдарити або хоч дулю дати. Та вершком цієї сатири Шевченка на царську Росію є таке місце у „Сні”:

*Дивлюсь, цар підходить
До найстаршого... та в пику
Його як затопить!..
Облизався неборака;
Та меншого в пузо –
Аж загуло!.. А той собі
Ще меншого туза
Межи плечі; той меншого,
А менший малого,
А той дрібних, а дрібнота
Уже за порогом
Як кинеться по улицах,
Та й давай місити
Недобитків православних,
А ті голосити;
Та верещать; та як ревнуть:
„Гуля наш батюшка, гуля!
Ура!.. ура!.. ура! а-а-а...”*

Оцей малюнок деспотичної царської Росії був потрібний в цій поемі для того, щоб якнайбільш наглядно об'явити духа правди про самі основи того божевільного ладу, який наслідують і тепер червоні московські деспоти, вже здемаскований самими комуністами-блюдолизами кривавий Сталін та звеличуваний ще ними Хрущов. А про „духа правди” Шевченко говорить у мотто до „Сну” (Луців 1964: с. 96).

До речі, про божевілля російського державного ладу писав також тогочасний „ідеологічний” опонент Л. Луціва радянський шевченкознавець Ю. Івакін, і його вислід про абсурдність миколаївської імперії цілком накладається на ту тоталітарну систему, у якій він жив і творив:

Сцена мордобою – гротескова насамперед абсолютною безглуздістю поведінки дійових осіб. Чому цар затопив „найстаршого” в пику? Чому той прореагував на це, стукнувши „меншого” в пузо? Чому, нарешті, „недобитки православні” у відповідь на державні стусани ревнули „ура”? Такою ж абсурдною, алогічною є поведінка царя і в другій сцені в царських палатах, коли Микола I раптом починає несамовито кричати на своїх придворних. Кріпосницько-самодержавна Росія в поемі Шевченка – це якесь

царство безглуздя й божевілья. Алогічні образи поеми наочно відтворюють алогічність соціальної й політичної системи, що себе історично вичерпала (Івакін 1961: с. 217–218).

Шевченкова формула „генерального мордобиття” чи „верховного мордобою” має досить-таки поширений суспільно-політичний контекст і брутално проявляється в диктаторських режимах від давнини до сучасності. Влучна Франкова концептуалізація цього огидного явища, що оголювало проржавілі пружини самодержавного механізму, демонструє не лише конкретну ситуацію всезагального „благоденствія” в імперії, де „братія мовчить собі, витріщивши очі”, а й символізує ієрархію насильства, притаманну будь-якій тоталітарній системі.

- Алешковский, П. (1994). Арлекин, или Жизнеописание Василия Кирилловича Третьяковского. *Согласие*, № 2 (27), с. 125–207.
- Балакирева полное собрание анекдотов шута, бывшего при дворе Петра Великого (1844). Москва : Ф. М. Исаев, 118 с.
- Блажес, В. (1987). *Сатира и юмор в дореволюционном фольклоре рабочих Урала*. Свердловск : Издательство Уральского университета, 204 с.
- Большая книга восточной мудрости: притчи, афоризмы, истории* (2011). Москва : Эксмо, 2011, 800 с.
- Випулис, И. (2017). Царский ритуал Древней Месопотамии как инициация. *Вестник Московского государственного университета культуры и искусств*, № 6, с. 38–48.
- Вольтер (1999). *История Карла XII, короля Швеции, и Петра Великого, императора России*. Санкт-Петербург : Лимбус Пресс, 304 с.
- Герцен, А. (1956). *Собрание сочинений*. В 30 томах. Том 10: Былое и думы. 1852–1868. Часть 5. Москва : Издательство АН СССР, 536 с.
- Грузинские народные сказки* (2017). Санкт-Петербург; Москва : Речь, 190 с.
- Забужко, О. (2009). *Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу*. Київ : Факт, 146 с.
- Івакін Ю. (1959). *Сатира Шевченка*. Київ : Видавництво АН УРСР, 344 с.
- Івакін, Ю. (1961). *Стиль політичної поезії Т. Шевченка*. Етюди. Київ : Видавництво АН УРСР, 288 с.
- Історія русів* (2003). Укр. переклад І. Драча. Київ : Веселка, 366 с.
- Луців, Л. (1964). *Тарас Шевченко – співець української слави і волі*. Нью Йорк ; Джерзі Сіті : Наукове товариство ім. Шевченка і „Свобода”, 191 с.
- Мамин-Сибиряк, Д. (1953). *Собрание сочинений*. В 8 томах. Том 1: Рассказы, очерки. Москва : Гослитиздат, 616 с.

- Маркевич, Н. (1842). *Исторія Малороссіи*. Москва : О. И. Хрусталева, т. 2, 674 с.
- Мартьянов, А. (2015). Фрагменты дневника студента медицинского факультета Харьковского императорского университета (1890–1895 гг.). В: *Исторія в історіях: харківська вища медична школа у спогадах, документах і фотографіях*. Харків : ХНМУ, с. 25–40.
- Москвитянинъ* (1845), ч. 2, № 2.
- Нартов, А. (1819). Достопамятные повествования и речи Петра Великого. *Сын Отечества*, ч. 55, № 28, с. 73–83.
- Пелегріно, П. (2014). *300 оповідок для душі*. Львів : Свічадо, 200 с.
- Пикуль, В. (2015). *Слово и дело. Роман-хроника времен Анны Иоанновны*. Книга 2: Мои любезные конфиденцы. Москва : Вече, 576 с.
- Полные анекдоты о Балакиреве, бывшем шуте при дворе Петра Великого* (1837). Москва, ч. II, 72 с.
- Пушкин, А. (1962а). *Собрание сочинений*. В 10 томах. Том 7: История Пугачева. Исторические статьи и материалы. Воспоминания и дневники. Москва : Гослитиздат, 463 с.
- Пушкин, А. (1962б). *Собрание сочинений*. В 10 томах. Том 8: История Петра I. Записки бригадира Моро-де-Бразе. Москва : Гослитиздат, 496 с.
- Третьяковский, В. (1963). *Избранные произведения*. Москва; Ленинград : Советский писатель, 577 с.
- Успенский, Б. (2008). *Вокруг Третьяковского. Труды по истории русского языка и русской культуры*. Москва : Индрик, 608 с.
- Фенор, В. (2004). *Фридрих Вильгельм I*. Москва : АСТ, Транзиткнига, 382 с.
- Франко, І. (1980). Темне царство. В: Франко, І. *Зібрання творів*. У 50 томах. Том 26: Літературно-критичні праці (1876–1885). Київ : Наукова думка, с. 131–152.
- Франко, І. (1986). *Зібрання творів*. У 50 томах. Том 49: Листи (1886–1894). Київ : Наукова думка, 810 с.
- Шубинский, С. (1873). Императрица Анна Иоанновна, придворный быт и забавы. 1730–1740 гг. *Русская старина*, т. 7, № 3, с. 336–353.

“GENERAL FACE-HITTING”: THE TRAVEL IN TIME AND SPACE

Valeriy Korniychuk

orcid.org/0000-0002-2888-5352

valeriy.korniychuk@lnu.edu.ua

Department of Ukrainian Literature

Ivan Franko National University of Lviv

1, Universytetska, Str., Lviv, Ukraine, 79001

Abstract. The article under studies traces the formula of “general face-hitting” from the poem “The Dream” (“U vsiakoho svoya dolia...”) by Taras Shevchenko in the world’s socio-political and folklore-literary contexts. It analyzes Ivan Franko’s essay “Reasons for Evaluating Taras Shevchenko’s Poetry”, where this catchphrase has been used for the first time, as well as describes some dramatic facts from the life of the court Russian poet Vasily Trediakovsky. Special emphasis has been laid on the concept of supreme violence in the history of dictatorial regimes (on the examples of the works of various genres by foreign authors). In particular, fictional and documentary evidence of characteristic abuse of subordinates during the reign of the Empress Anna Ioannovna, as well as numerous cases of assault by the Russian Tsar Peter I and the Prussian King Frederick William I have been revealed. Some expository episodes that remind of a grotesque scene of a brawl are regarded in the History of the Ruthenians, in oriental parables, in the works by Voltaire, Alexander Pushkin, Alexander Herzen, Valentin Pikul, Peter Aleshkovsky, Dmitry Mamin-Sibiriyak, and others. The relevance of this disgusting phenomenon, inherent in any totalitarian system, has been outlined.

Keywords: poem; catchphrase; satire, grotesque; social-political; folklore-literary context; autocracy; totalitarian regime.

References

- Aleshkovsky, P. (1994). Arlekin, ili Zhizneopisanie Vasiliia Kirillovicha Trediakovskogo [Harlequin, or Biography of Vasily Kirillovich Trediakovsky]. *Soglasie*, no. 2 (27), pp. 125–207. (in Russian).
- Balakireva polnoe sobranie anekdotov shuta, byvshego pri dvore Petra Velikogo* [Complete collection of anecdotes by Balakirev, a jester at the court of Peter the Great] (1844). Moscow : F. M. Isaev, 118 p. (in Russian).
- Blazhes, V. (1987). *Satira i iumor v dorevoliutsionnom fol'klore rabochikh Urala* [Satire and humor in the pre-revolutionary folklore of the workers of the Urals]. Sverdlovsk : Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta, 204 p. (in Russian).
- Bol'shaia kniga vostochnoi mudrosti: pritchi, aforizmy, istorii* [The great book of oriental wisdom: parables, aphorisms, stories] (2011). Moscow : Eksmo, 2011, 800 p. (in Russian).
- Vipoulis, I. (2017). Tsarskii ritual Drevnei Mesopotamii kak initsiatsiia [The Royal Ritual of Ancient Mesopotamia as Initiation]. *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta kul'tury i iskusstv*, no. 6, pp. 38–48. (in Russian).
- Voltaire (1999). *Istoriia Karla XII, korolia Shvetsii, i Petra Velikogo, imperatora Rossii* [History of Charles XII, King of Sweden, and History of the Russian Empire Under Peter the Great]. Saint Petersburg : Limbus Press, 304 p. (in Russian).
- Herzen, A. (1956). *Sobranie sochinenii. V 30 tomakh* [Collected Works. In 30 volumes]. Tom 10: Byloe i dumy. 1852–1868. Chast' 5. Moscow : Izdatel'stvo AN SSSR, 536 p. (in Russian).

- Gruzinskie narodnye skazki* [Georgian folk tales] (2017). Saint Petersburg; Moscow : Rech', 190 p. (in Russian).
- Zabuzhko, O. (2009). *Shevchenkiv mif Ukraïny. Sproba filosof's'koho analizu* [Shevchenko's Myth of Ukraine. Philosophical analysis]. Kyiv : Fakt, 146 p. (in Ukrainian).
- Ivakin Y. (1959). *Satyra Shevchenka* [Shevchenko's Satire]. Kyiv : Vydavnytstvo AN URSSR, 344 p. (in Ukrainian).
- Ivakin, Y. (1961). *Styl' politychnoi poezii T. Shevchenka* [The style of T. Shevchenko's political poetry]. Kyiv : Vydavnytstvo AN URSSR, 288 p. (in Ukrainian).
- Istoriia rusiv* [The History of Ruthenians] (2003). Kyiv : Veselka, 366 p. (in Ukrainian).
- Lutsiv, L. (1964). *Taras Shevchenko – spivets' ukraïns'koï slavy i voli* [T. Shevchenko – Bard of Ukrainian Glory and Freedom]. New York; Jersey City : Naukove tovarystvo im. Shevchenka and “Svoboda”, 191 p. (in Ukrainian).
- Mamin-Sibiriyak, D. (1953). *Sobranie sochinenii. V 8 tomakh* [Collected Works. In 8 volumes]. Tom 1: Rassказы, ocherki. Moscow : Goslitizdat, 616 p. (in Russian).
- Markevych, M. (1842). *Istoriia Malorossii* [The History of Little Rus]. Moscow : O. I. Khrustalev, vol. 2, 674 p. (in Russian).
- Martyanov, A. (2015). *Fragmenty dnevnika studenta meditsinskogo fakul'teta Khar'kovskogo imperatorskogo universiteta (1890–1895 gg.)* [The fragments of the diary of a student of the medical faculty of the Kharkov Imperial University (1890–1895)]. In: *Istoriia v istoriiakh: kharkivs'ka vyshcha medychna shkola u spohadakh, dokumentakh i fotohrafiiakh*. Kharkiv : KhNMU, pp. 25–40. (in Russian).
- Moskvitianin* (1845), part 2, no. 2. (in Russian).
- Nartov, A. (1819). *Dostopamiatnye povestvovaniia i rechi Petra Velikogo* [Memorable stories and speeches of Peter the Great]. *Syn Otechestva*, part 55, no. 28, pp. 73–83. (in Russian).
- Pellegrino, P. (2014). *300 opovidok dlia dushi* [300 stories for the soul]. Lviv : Svichado, 200 p. (in Ukrainian).
- Pikul, B. (2015). *Slovo i delo. Roman-khronika vremen Anny Ioannovny* [Word and deed. A novel-chronicle of the times of Anna Ioannovna]. *Kniga 2: Moi liubeznye konfidenty*. Moscow : Veche, 576 p. (in Russian).
- Polnye anekdoty o Balakireve, byvshem shute pri dvore Petra Velikogo* [Complete anecdotes about Balakirev, a former jester at the court of Peter the Great] (1837). Moscow, part II, 72 p. (in Russian).
- Pushkin, A. (1962a). *Sobranie sochinenii. V 10 tomakh* [Collected Works. In 10 volumes]. Tom 7: *Istoriia Pugacheva. Istoricheskie stat'i i materialy. Vospominaniia i dnevniki*. Moscow : Goslitizdat, 463 p. (in Russian).

- Pushkin, A. (1962b). *Sobranie sochinenii*. V 10 tomakh [Collected Works. In 10 volumes]. Tom 8: Istoriia Petra I. Zapiski brigadira Moro-de-Braze. Moscow : Goslitizdat, 496 p. (in Russian).
- Trediakovsky, V. (1963). *Izbrannye proizvedeniia* [Selected works]. Moscow; Leningrad : Sovetskii pisatel', 577 p. (in Russian).
- Uspenskij, B. (2008). *Vokrug Trediakovskogo. Trudy po istorii russkogo iazyka i russkoi kul'tury* [Around Trediakovsky. Works on the history of the Russian language and Russian culture]. Moscow : Indrik, 608 p. (in Russian).
- Venohr, W. (2004). *Fridrikh Vil'gel'm I* [Frederick William I]. Moscow : AST, Tranzitkniga, 382 p. (in Russian).
- Franko, I. (1980). Temne tsarstvo [The Dark Kingdom]. In: Franko, I. *Zibrannia tvoriv*. U 50 tomakh. Tom 26: Literaturno-krytychni pratsi (1876–1885). Kyiv : Naukova dumka, pp. 131–152. (in Ukrainian).
- Franko, I. (1986). *Zibrannia tvoriv*. U 50 tomakh [Collection of works. In 50 volumes]. Tom 49: Lysty (1886–1894). Kyiv : Naukova dumka, 810 p. (in Ukrainian).
- Shubinsky, S. (1873). Imperatritsa Anna Ioannovna, pridvornyi byt i zabavy. 1730–1740 gg. [The Empress Anna Ioannovna, court life and entertainment. 1730–1740]. *Ruskaia starina*, vol. 7, no. 3, pp. 336–353. (in Russian).

Suggested citation

Korniychuk, V. (2021). “Heneral’ne mordobytiie”: mandrivka v chasi i prostori [“General Face-hitting”: The Travel in Time and Space]. *Pitannâ literaturoznavstva*, no. 104, pp. 88–107. (in Ukrainian). <http://doi.org/10.31861/pytlit2021.104.088>

Стаття надійшла до редакції 4.08.2021 р.
Стаття прийнята до друку 23.11.2021 р.